

Examining the Weaknesses of Teaching Islamic Philosophy in the Field of Academic

Ebrahim Amrani¹ | Reza Rasouli Sharabiani² | Hossein Zare³ | GholamHossein Khedri⁴

1. Corresponding Author, Ph.D. Candidate, Department of Philosophy, Theology and Ethics, Payame Noor University, Tehran, Iran. E-mail: e.amrani123@gmail.com
2. Associate Professor Department of Philosophy, Theology and Ethics, Payame Noor University, Tehran, Iran. E-mail: rasoulisharabyani@pnu.ac.ir
3. Professor, Department of Educational Psychology, Al-Zahra University, Iran. E-mail: h_zare@pnu.ac.ir:
4. Associate Professor, Department of Philosophy, Theology and Ethics, Payame Noor University, Tehran, Iran. E-mail: gh.khedri@pnu.ac.ir

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:
Received 29 December 2023
Received in revised form 15 January 2024
Accepted 22 January 2024
Published online 20 March 2024

Keywords:
Islamic philosophy,
Nahayat al-Hekmah,
cosmology, anthropology,
epistemology, theology

ABSTRACT

The present study examines the weaknesses of teaching Islamic philosophy at the undergraduate level of universities. In this article, focusing on the book *Nahayeh al-Hikma*, topics of ontology, anthropology, epistemology and theology have been expressed. Repetition of the contents, failure to state the materials and results of the discussions, failure to address new philosophical and scientific issues and doubts, failure to follow the logical order of the discussions, and failure to understand the educational goals are among the problems and shortcomings of this course. For field evaluation, a questionnaire was prepared and after its standardization was verified, it was completed by students, graduates and professors of the field of Islamic philosophy of universities across the country and subjected to systematic analysis (SPSS and SWOT). According to the results, Islamic philosophy education is weak in the long-standing explanation of philosophical topics, the reasons and whys of discussions, avoiding logical fallacies, especially the sharing of words, confusion of concepts and examples, and the accessories and results of philosophical principles. The results of the questionnaire data show the weakness in the course content, teaching styles and teaching methods, and in the end, suggestions are made to improve the current situation.

Cite this article: Amrani, E., Rasouli Sharabiani, R., Zare, H. & Khedri, G. H. (2024). Examining the Weaknesses of Teaching Islamic Philosophy in the Field of Academic. *Journal of Philosophical Investigations*, 18 (46), 461-482. <http://doi.org/10.22034/JPIUT.2024.59810.3660>

© The Author(s).

Publisher: University of Tabriz.

<http://doi.org/10.22034/JPIUT.2024.59810.3660>

Extended Abstract

The present study examines the weaknesses of teaching Islamic philosophy at the undergraduate level of universities. In this article, focusing on the book *Nahayeh al-Hikmah* as the main source of Islamic philosophy education at the undergraduate level, discussions of ontology including: (conceptual immediacy of existence, originality of existence and validity of nature, doubt of existence, cause and effect, possibility of poverty and connection of existence and essential movement), anthropology topics include: (the worlds of sense, imagination, and reason, the two-dimensionality of the human being's existential structure and the blurring of the duality between soul and body, the gradual and essential course of the soul and the purpose of creation), epistemology topics include: (types of epistemology, mental existence, Types of understandings, explanation of perception, science and reliable sources of knowledge) and theological topics including: (God's essence, attributes and actions) analysis and investigation and its shortcomings and disadvantages are stated. Repetition of many topics in different fields, failure to state the materials and results of discussions, failure to address new philosophical and scientific issues and doubts raised by various sciences such as physics, psychology, and biology, failure to follow the logical order of the discussions, lack of comprehensive educational resources And the use of inappropriate books with educational goals is one of the problems and shortcomings of this course.

In addition to the theoretical study of the topics, for the field evaluation of the subject, a questionnaire containing 68 items was prepared and adjusted by examining the sources of the field of Islamic philosophy and theology and the sources of the field of developmental psychology. In order to standardize the questionnaire in relation to the estimation of its reliability and validity, the questionnaire had the required standard.

To obtain reliability, a preliminary study method was used, and Cronbach's alpha score equal to (81%) was obtained. In this regard, the Lawsch, Waltz, and Basel methods were used to obtain formal validity and content validity. After standardization, it was completed by 500 students, graduates, and professors of Islamic philosophy from state universities, Islamic Azad, Payam Noor, non-profit universities, and students of seminaries across the country, and then it was subjected to systematic analysis (SPSS and SWOT).

In completing the questionnaire items by the target population, the type of universities, gender, educational status in terms of students or graduates, latest educational status, employment status, and job relationship with academic field were evaluated and the contribution of each index was determined.

In carrying out the validity and reliability of the questionnaire, for each of the items in the questionnaire, the corresponding score was determined, four items were removed from the questionnaire due to not achieving the required score, and the final number of 64 questions was evaluated. In the analysis of questionnaire items, using SPSS program, T-test and single-sample statistics were used, and the level of agreement and disagreement of the target community with each of the items was evaluated separately. In looking at the results of Islamic philosophy subjects, issues such as the need to use new learning methods in education, attracting students

from among students of all secondary education fields, the need to pay attention to the application of philosophy in society by compiling rich educational books, preparing Resources with the approach of comparative education between Islamic philosophy and contemporary philosophies, the effective role of Islamic philosophy education in strengthening the student's ability to analyze, the need for a correct and logical connection between the different sections and discussions of the field of Islamic philosophy, the need to use logical foundations and attention Special attention has been given to the teaching of old and new logic, the correct and effective explanation of the abstract topics of Islamic philosophy, and the need for students to be motivated by those who completed the questionnaire. In the analysis of the results obtained from the evaluation of the questionnaire items using the SWOT matrix, the internal and external factors effective in the education of this academic field, including the course content, the ability of philosophy graduates, the results of philosophy education, professors, education, student attraction, and motivation were investigated. and the scores of each section were determined and the strengths, weaknesses, threats and opportunities ahead were explained.

In the analysis based on the SWOT matrix of the results, the teaching of Islamic philosophy is weak in explaining the ancient philosophical issues, the reasons and whys of the debates, avoiding logical fallacies, especially the sharing of words, confusion of concepts and examples, and the accessories and results of philosophical principles. The results of the questionnaire data show that this field is facing weakness in the course content, educational styles and teaching methods, and it is necessary to pay enough attention to the changes in the content of the courses and resources of the Islamic philosophy field in order to improve the education of this university field. Simplifying concepts, compiling standard educational resources using the philosophy of the three schools of masha, enlightenment and sublime wisdom, strengthening logical discussions and strengthening scientific, philosophical and religious ability and reasoning power in students to respond to society's expectations and answer doubts, change in The manner and style of university education and valuing discussion education and new educational methods, paying attention to the latest educational findings and so on. It is among the axes that are presented in the form of a proposal.

بررسی نقاط ضعف آموزش فلسفه اسلامی در حیطه آموزش آکادمیک*

ابراهیم امرانی^۱ | رضا رسولی شریانی^۲ | حسین زارع^۳ | غلامحسین خدري^۴

۱. نویسنده مسئول، دانشجوی دکتری، گروه فلسفه، کلام و اخلاق اسلامی، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران. رایانامه: e.amrani123@gmail.com
۲. دانشیار، گروه فلسفه، کلام و اخلاق اسلامی، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران. رایانامه: rasoulisharabyani@pnu.ac.ir
۳. استاد، گروه روان‌شناسی تربیتی، دانشگاه الزهراء، ایران. رایانامه: h_zare@pnu.ac.ir
۴. دانشیار، گروه فلسفه، کلام و اخلاق اسلامی، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران. رایانامه: gh.khedri@pnu.ac.ir

اطلاعات مقاله

چکیده

نوع مقاله: مقاله پژوهشی

پژوهش حاضر به بررسی نقاط ضعف آموزش فلسفه اسلامی در مقطع کارشناسی دانشگاه‌ها می‌پردازد. در این نوشتار با محوریت کتاب *نهایه‌الحکمه*، مباحثی از هستی‌شناسی، انسان‌شناسی، معرفت‌شناسی و خداشناسی بیان شده است. تکرار مطالب، بیان نشدن لوازم و نتایج مباحث، نپرداختن به مسائل و شبهه‌های جدید فلسفی و علمی، عدم رعایت ترتیب منطقی مباحث و منظور نشدن اهداف آموزشی از جمله مشکلات و کاستی‌های این دوره است. برای ارزیابی میدانی، پرسشنامه‌ای تنظیم و پس از احراز استانداردسازی آن، توسط دانشجویان، دانش‌آموختگان و اساتید رشته فلسفه اسلامی دانشگاه‌های سراسر کشور تکمیل و مورد تحلیل سیستمی (SPSS و SWOT) قرار گرفته است. برابر نتایج حاصله، آموزش فلسفه اسلامی در بیان دیرینه مباحث فلسفی، علل و چرایی طرح مباحث، پرهیز از مغالطات منطقی به‌ویژه اشتراک لفظ، خلط مفهوم و مصداق، و لوازم و نتایج اصول فلسفی ضعف دارد. نتایج داده‌های پرسشنامه بیانگر ضعف در محتوای درسی، سبک‌های آموزشی و روش‌های تدریس بوده که در خاتمه پیشنهادهایی برای بهبود وضع موجود ارائه شده است.

کلیدواژه‌ها:
فلسفه اسلامی، *نهایه‌الحکمه*، جهان‌شناسی، انسان‌شناسی، معرفت‌شناسی، خداشناسی

استناد: امرانی، ابراهیم؛ رسولی شریانی، رضا؛ زارع، حسین؛ و خدري، غلامحسین (۱۴۰۳). بررسی نقاط ضعف آموزش فلسفه اسلامی در حیطه آموزش آکادمیک. *پژوهش‌های فلسفی*، ۱۸ (۴۶)، ۴۶۱-۴۸۲. <http://doi.org/10.22034/JPIUT.2024.59810.3660>

© نویسندگان.

ناشر: دانشگاه تبریز.

* برگرفته از رساله دکتری ابراهیم امرانی با عنوان «ارزیابی آموزش فلسفه اسلامی در مقطع کارشناسی بر اساس اصول روان‌شناسی رشد» به راهنمایی دکتر رضا رسولی شریانی، استاد مشاور؛ دکتر حسین زارع و دکتر غلامحسین خدري، دانشگاه پیام نور تهران

مقدمه

این نوشتار بخشی از رساله مقطع دکتری رشته فلسفه و کلام اسلامی با عنوان «ارزیابی آموزش فلسفه اسلامی در مقطع کارشناسی دانشگاه‌ها براساس مبانی روان‌شناسی رشد» است. البته این مقاله به حوزه روان‌شناسی رشد که یک عامل خارجی تأثیرگذار بر آموزش فلسفه اسلامی است، نپرداخته و نقاط ضعف این رشته را صرفاً با لحاظ مباحث نظری و در بعد عوامل داخلی (نقاط ضعف) رشته فلسفه اسلامی بررسی کرده است. هدف از این نوشتار، بررسی نقاط ضعف آموزش رشته فلسفه اسلامی در دوره کارشناسی دانشگاه‌ها و مراکز آموزش عالی است. برای بررسی نقاط ضعف این رشته دانشگاهی، کتاب *نهایه/الحکمه* علامه طباطبایی و در ادامه پرسشنامه‌ای که به همین منظور تهیه شده است، محل توجه و مورد استناد است.

روش اجرای تحقیق به صورت نظری و بر پایه مطالعات کتابخانه‌ای است. به این صورت که پس از گردآوری مباحث نظری، در ادامه به صورت میدانی و با ابزار پرسشنامه و با جامعه آماری ۵۰۰ نفری، پس از احصاء روایی و پایایی، نظرسنجی انجام شده و برای تحلیل پرسشنامه از نرم‌افزار SPSS و ماتریس SWOT استفاده کرده‌ایم.

در بخش نظری پژوهش، مباحث مهمی از حوزه‌های هستی‌شناسی، انسان‌شناسی، معرفت‌شناسی و خداشناسی کتاب *نهایه/الحکمه* مورد بررسی قرار می‌گیرد تا روشن شود چه علل و عواملی سبب شده‌اند، آموزش این رشته اثرات روشن و ملموسی را در میان دانشجویان نداشته و شاهد بی‌انگیزگی طیف زیادی از دانشجویان باشیم.

طرح اصول و مبانی فلسفی در کتاب *نهایه/الحکمه* که به عنوان منبع اصلی دانشجویان رشته فلسفه اسلامی در مقطع کارشناسی است، فارغ از جهات مثبت آن، بی‌شک با عیوب و کاستی‌های آموزشی فراوانی نیز مواجه است. اگر هدف این است که آموزش فلسفه اسلامی در دانشگاه‌ها به صورت ریشه‌ای و در شروع آموزش آکادمیک به صورت هدفمند انجام شود، چاره‌ای جز تبیین و رفع نواقص و معایب نیست. از جمله محورهایی که در حوزه نظری توجه به آن‌ها ضروری است، پرداختن به دیرینه مباحث فلسفی و بیان چرایی طرح مباحث است. لوازم و نتایجی که اصول فلسفی در رفع مشکلات فلسفی و حتی اجتماعی دارد، امری اجتناب‌ناپذیر بوده و می‌طلبد در این میان به آن‌ها پرداخته شود. با توجه به کثرت اصول فلسفه اسلامی در محورهای چهارگانه و عدم امکان طرح یکایک این اصول، در این تحقیق، به بیان اصول محدود به عنوان نمونه و الگو و کلیاتی از محورهای چهارگانه هستی‌شناسی، انسان‌شناسی، معرفت‌شناسی و خداشناسی بسنده خواهد شد.

پس از بررسی نظری تحقیق، برای اینکه بتوانیم یک بررسی و ارزیابی میدانی نیز از وضعیت آموزش فلسفه اسلامی داشته باشیم، پرسشنامه‌ای را تنظیم نموده و ضمن بررسی میزان پایایی و روایی و احراز استاندارد بودن آن، پرسشنامه توسط ۵۰۰ نفر از دانشجویان، دانش‌آموختگان و اساتید رشته فلسفه اسلامی دانشگاه‌های سراسر کشور تکمیل شده است.

با جمع‌آوری دیدگاه‌های جامعه هدف در پرسشنامه، داده‌ها با استفاده از نرم‌افزار SPSS مورد بررسی قرار گرفته و در ادامه با بهره‌گیری از تحلیل ماتریس SWOT به احصاء نقاط ضعف این رشته پرداخته شده است. عوامل تأثیرگذار در محورهای محتوا، اساتید، آموزش و دانشجویان تقسیم و هر کدام از عوامل با زیرمجموعه‌های مرتبط مورد بررسی قرار گرفته‌اند.

لذا در این نوشتار با بررسی محورهای چهارگانه فلسفه اسلامی، منابع آموزشی موجود و با تکیه بر سبک‌های نوین آموزشی و با بهره‌گیری از نقطه نظرات جامعه فلسفی، ضمن برشمردن معایب و نواقص آموزش فلسفه اسلامی در مقطع کارشناسی، پیشنهادهای

لازم نیز بر غنای آن ارائه می‌شود؛ امری که در انگیزه بخشی به دانشجویان فلسفه و اثربخش شدن این رشته آکادمیک، بسیار مؤثر خواهد بود.

۱. مباحث نظری فلسفه اسلامی در دوره کارشناسی

موضوعاتی که در دوره کارشناسی رشته فلسفه اسلامی در محتواهای درسی طرح و موردبررسی قرار می‌گیرند، در چهار محور هستی‌شناسی، انسان‌شناسی، معرفت‌شناسی و خداشناسی است. با نگاهی به محتواهای این دوره و با رویکرد صدراپی می‌توان این مباحث چهارگانه فلسفی را به شرح ذیل دنبال کرد:

۱-۱. هستی‌شناسی

اصول هستی‌شناختی فلسفه اسلامی با محوریت فلسفه ملاصدرا و کتاب *نهایه‌الحکمه* علامه طباطبایی شامل: اشتراک معنوی وجود، اصالت وجود، تشکیک وجود، اقسام وجود، علت و معلول، قوه و فعل و ... است که در این تحقیق اصل مهم اصالت وجود و اعتباری بودن ماهیت موردبررسی قرار می‌گیرد.

ازجمله اصول و مبانی هستی‌شناختی فلسفه ملاصدرا، مسئله اصالت وجود و اعتباری بودن ماهیت است. این اصل فلسفی بعد از قبول واقعیت داشتن امور، توجه به زیادت وجود بر ماهیت و با قبول اشتراک معنوی وجود، در کتاب *نهایه‌الحکمه* در بخش احکام کلی وجود و در پنج فصل بیان شده است. «الوجودُ هُوَ الْأَصِيلُ دُونَ الْمَاهِيَةِ ... وجود اصیل است، نه ماهیت» (طباطبایی، ۱۳۷۶، ج ۱، ۴۸).

با نگاهی به کتاب *نهایه‌الحکمه*، در مبحث اصالت وجود و اعتباریت ماهیت، بیان و بررسی دیرینه این اصل هستی‌شناختی، ضروری بوده و در مطلع کتاب *نهایه‌الحکمه* نیاز به طرح دارد. بررسی دیرینه دوگانه وجود و ماهیت بیانگر آن است که در میان حکمای اسلامی، اولین فردی که به این مسئله در قالب «دو پرسش از وجود و موجود و پرسش از ذات یا ماهیت شیء» پرداخته، فارابی است. «فإنَّ معنى (إنَّ) الثبات والدوام والثاقه فی الوجود... ثم فی سائر الألسنه... لفظه يستعملونها فی الدلالة علی الأشياء کلها... و هی بالفارسیه «هست» و بالیونانیه «استین» و فی السغدیة «استی»... و هذه کلها غیرمشتقه فی شیء من هذه الألسنه...» (فارابی، ۱۹۹۰م، ۶۱).

در تبیین چرایی طرح مسئله وجود توسط فارابی باید به التفات فارابی به اصل وجود، تلاش بر ابتناء فلسفه به وجود، فهم ظریف و دقیق وی از این دانش، آگاهی بنیادین از مسئله وجود و تلاش برای تأسیس فلسفه اسلامی اشاره داشت.

در کنار بیان تاریخی و چرایی طرح این دوگانه فلسفی، اینکه کدام‌یک از آن‌ها از اصالت برخوردار بوده و کدام‌یکی اعتباری است، امر مهم دیگری است که نیاز به تبیین دارد. مسئله اصالت وجود در مقابل اصالت ماهیت، یک مسئله مستحدث است؛ یعنی در فلسفه ارسطو و حتی در فلسفه فارابی و در فلسفه بوعلی چنین مسئله‌ای مطرح نبوده است (مطهری، ج ۹، ۶۰). این مسئله از دو ریشه و منبع سرچشمه گرفته است. یک منبع آن بحث‌های فلسفی متکلمین است که راهی برای گشودن مسائل جدید در فلسفه بوده‌اند و منبع دیگر، سخنان عرفاست. اینکه درباره وجود به شکل فلسفی بحث شود، در بین عارفان برای اولین بار به‌وسیله محیی‌الدین و شاگردان او انجام‌گرفته است (مطهری، ۱۳۷۷، ج ۹، ۶۱).

استفاده از اصطلاحات فلسفی که در قالب اشتراک لفظ و در برخی موارد به‌صورت دشوار و مبهم در کتاب *نهایه‌الحکمه* مشاهده می‌شود، یکی از نارسایی‌های یک کتاب آموزشی است و امری است که در سطور کتاب و در خلال اصول فلسفی باید مدنظر قرار

گیرد. در طرح مسئله زیادت وجود بر ماهیت، شاهد همین مسئله هستیم. اینکه درصدد روشن ساختن اصالت وجود و اعتباری بودن ماهیت باشیم، باید منظور ما از اصالت و اعتباری بودن و ملاک ما برای تشخیص آن‌ها برای دانشجوی فلسفه که در ابتدای راه است، روشن شود. در مبحث اصالت وجود و اعتباری بودن ماهیت به دنبال بیان این مسئله هستیم که منظور از اصالت، عینیت و خارجیت و منظور از اعتباریت، عدم عینیت و خارجیت و محصول ذهن بودن است و این امر باید طرح و تبیین شود (طباطبایی، ۱۳۷۶، ج ۳، ۴۶).

از جمله ضروریات دیگری که در راستای اصول فلسفی در کتاب *نهایه الحکمه* باید مورد توجه قرار گیرد، توجه به آثار فلسفی این اصول است. باید در کنار بیان اصول فلسفی این مهم روشن شود که نتیجه طرح و پذیرش و یا عدم پذیرش این اصل فلسفی چیست و اصولاً چه مشکل فکری و یا اعتقادی را می‌تواند رفع سازد. این مسئله مهم نقش بسیار برجسته‌ای را در انگیزه بخشی به مخاطب ایفا خواهد کرد، لذا بر همین قیاس اعتقاد بر اصالت وجود و اعتباری بودن ماهیت و لوازم و نتایج حاصل از آن باید روشن گردد تا متوجه این مهم باشیم که آموزش فلسفه صرفاً مبحث انتزاعی نیست بلکه نتایج حاصل از آن می‌تواند نقش مؤثری در اعتقاد و اندیشه افراد داشته باشد.

تبیین و معنا بخشی به مسائلی همچون جعل: «آنچه مجعول بالذات است، وجود است» (ملاصدرا، ۱۳۷۵، ۱۷۲)، منشأ تکثر و تعدد در عالم هستی: «...، تعدد معانی و ماهیات فقط به سبب وجود است و تعدد وجود به سبب خود اوست» (ملاصدرا، ۱۹۸۱، ج ۴، ۲۶۹)، تشخیص: «وجود و تشخیص مساوق، بلکه عین یکدیگر بوده و فقط از حیث مفهوم مغایرت دارند» (ملاصدرا، ۱۹۸۱، ج ۶، ۴۲۲)، مسئله علم و ادراک: «تمامی ادراکات انسان مجرد است و نفس و صور رابطه صدوری دارند» (ملاصدرا، ۱۹۸۱، ج ۳، ۴۷۵)، اتحاد عالم و معلوم: «این وجود عالم و معلوم است که باهم متحد می‌شود نه ماهیات آن‌ها» (ملاصدرا، ۱۹۸۱، ج ۳، ۳۱۳)، حرکت جوهری و حدوث زمانی عالم: «همه عالم ماده به کلی در زمره وجودات سیال قرار داشته و طبیعت با تمام آنچه در اوست، دائماً در حال تغییر، سیلان و حدوث و زوال است» (ملاصدرا، ۱۹۸۱، ج ۳، ۱۰۷)، مسئله علیت: «هویت و شخصیت معلول همان وجود اوست که هیچ استقلالی در ذاتش نداشته و همه هویتش عین فقر و نیاز به مبدأ آن است»، تبیین مسئله سنخیت: «ماهیات مثار کثرت بوده و هر یک مخالف با دیگری هستند» (ملاصدرا، ۱۳۸۲، ۱۷۲)، بساطت واجب در عین اتصاف به همه صفات کمالیه: «صفات واجب از حاق ذات آن وجود انتزاع می‌شوند، به وجود آن ذات موجود بوده و همه در وجود به یک وجود موجودند» (ملاصدرا، ۱۹۸۱، ج ۶، ۲۸۱-۲۸۲)، صادر اول: «وجود منبسط همان صادر اول است» (ملاصدرا، ۱۳۸۲، ۱۸۹)، چگونگی ربط کثرت به وحدت: «سبحان من ربط بالوحده والکثره بالکثره» (ملاصدرا، ۱۹۸۱، ج ۲، ۳۳۲)، رابطه نفس و بدن: «این رابطه اتحادی بلکه عین وحدت و هر دو از مراتب وجود واحد است» (ملاصدرا، ج ۶، ۱۰۹)، اثبات معاد جسمانی و مسئله حشر در سایه اصالت وجود معنا پیدا می‌کنند و ضرورت دارد جملگی این لوازم و نتایج فلسفی در یک کتاب آموزشی برای دانشجوی فلسفه تبیین شوند.

۲-۱. انسان‌شناسی

مباحث انسان‌شناسی در رشته فلسفه اسلامی با عنوان نفس‌شناسی و با محوریت جلد سوم کتاب *درآمدی به نظام حکمت صدرایی*، در محورهای چیستی نفس، مجرد نفس، قوای نفس و مراتب آن، حدوث نفس و بقای آن، ارتباط نفس و بدن، مجرد خیال و نفس ناطقه، اقسام عقل و مراتب آن و اقسام علم حصولی و حضوری ارائه شده است. انسان با شناخت لازم و کافی از خود می‌تواند قابلیت‌ها و استعدادهای خود را شناسایی کرده و از سرمایه‌های وجودی خود بهره برده و آن‌ها را شکوفا سازد، امری که خود بیانگر اهمیت انسان‌شناسی است. شناخت انسان مقدمه‌ای برای شناخت جهان و خالق

است و بسیاری از مشکلات را می‌تواند مرتفع سازد، چراکه ریشه بسیاری از مسائل روحی، روانی، فکری و اخلاقی انسان، ناشی از عدم شناخت نسبت به خود است. اگر انسان حقیقت خویش، هدف از خلقت، رابطه با خدا و موقعیت خود در نظام هستی را بشناسد، بسیاری از مشکلات او حل می‌شود.

ماکس شلر که او را بنیان‌گذار مجدد انسان‌شناسی فلسفی در قرن بیستم می‌دانند. در مورد انسان‌شناسی، سه دیدگاه را مطرح و تفاوت میان انسان‌شناسی فلسفی و علمی را تفاوتی تاریخی-تکوینی می‌داند. نخست، طبقه فکری سنت یهودی-مسیحی با داستان آدم و حوا، آفرینش، بهشت و هبوط انسان است. دوم، حلقه فکری یونان باستان که برای نخستین بار در جهان، با طرح این دیدگاه که انسان بودن انسان به دلیل برخورداری وی از عقل، لوگوس، تدبیر، خرد و ذهن است، آگاهی انسان نسبت به خودش را به‌مثابه آن دانست که انسان در این عالم جایگاه ویژه‌ای دارد. سومین حلقه فکری که مدت‌هاست خود به سنتی در تفکر آدمی مبدل شده، حوزه اندیشه علوم طبیعی جدید در روان‌شناسی تکوینی است و انسان را محصول نهایی و بسیار متأخر تکامل در سیاره زمینی می‌داند. به این ترتیب سه نوع انسان‌شناسی طبیعی، فلسفی و دینی وجود دارد که هیچ ارتباطی باهم ندارند و تصور منسجمی از انسان نداریم (دیرکس، ۱۳۸۴، ۳).

به نظر می‌رسد چگونگی خلقت و پیدایش انسان که امروزه سؤالات زیادی در رابطه با آن مطرح می‌شود، اولین مسئله‌ای است که در انسان‌شناسی فلسفی باید تبیین گردد. ارائه پاسخ‌های متقن و عقلانی به این سؤالات فارغ از هرگونه کمک از محتوای دینی، می‌تواند برای شناخت بهتر انسان و درک بهتر از خودش سودمند باشد.

در فلسفه صدرایی انسان جسمانیة الحدوث معرفی می‌گردد، یعنی هم نفس و هم بدن انسان، همراه هم متولد می‌شود (ملاصدرا، ۱۳۶۸، ج ۸، ۱۴۷). طرح این مسئله می‌تواند این سؤال را به ذهن متبادر سازد که آیا نوزادی که متولد می‌شود، از نظر فلسفه صدرایی، قبل از تولد معدوم بوده و از هیچ‌گونه نشئه وجودی برخوردار نیست؟ اگر نظر موافقی به این سؤال داشته باشیم، در این صورت می‌توان پرسید این امکان وجود دارد که بعد از مرگ هم انسان از بین رفته و از هیچ‌گونه نشئه وجودی برخوردار نباشد؟ پاسخ به این پرسش‌ها می‌تواند بخش زیادی از انسان‌شناسی فلسفی را به خودش اختصاص دهد.

دومین مسئله در بحث انسان‌شناسی فلسفی بحث از چیستی و ماهیت انسان است. برای آنکه بتوان چیستی انسان را به لحاظ فلسفی معین کرد، باید او را از سایر موجودات متمایز ساخت. از دوره باستان تاکنون دو «حد» غیرانسانی برای این تمایز مطرح بوده و انسان با این دو «حد» سنجیده می‌شده است. خدا و حیوان و گاهی منحصراً مقایسه با حیوان، راهنمای انسان برای دستیابی به درکی از خودش می‌شد. انسان در این دیدگاه به «حیوان ناطق» تعریف و تفاوت انسان با حیوان در ناطقیّت او دانسته شده است (دیرکس، ۱۳۸۴، ۱۳).

با توجه به تشکیک وجود در فلسفه صدرایی، انسان برخوردار از مراتب مختلفی بوده و نمی‌توان تعریف واحدی از انسان ارائه کرد. فلاسفه مسلمان عموماً در بخش طبیعیات به بحث از انسان پرداخته‌اند و ملاصدرا نخستین فیلسوف مسلمانی است که بحث انسان‌شناسی را از طبیعیات خارج ساخته و در بخش «سفر نفس از کتاب/سفر» مورد تحلیل قرار داده است. مسئله بعدی در انسان‌شناسی فلسفی صدرایی این است که به‌جای بحث از ماهیت انسان، از چیستی نفس صحبت شده و در واقع به‌جای پرداختن به کل، به جزء پرداخته شده است.

ملاصدرا در حکمت متعالیه همچون عارفان مسلمان، انسان را عالم صغیر می‌داند که همانند عالم کبیر از حقیقتی جمعی برخوردار است. وی حقیقت انسان را براساس نسبت انسان با وجود تعریف می‌کند نه براساس اینکه حیوان ناطق است. ملاصدرا

برای وجود مراتبی را ذکر کرده و متناظر با آن و براساس آن مراتب، به ذومراتب بودن حقیقت انسان نیز اذعان می‌کند. ملاصدرا معتقد است عوالم وجود یا مراتب وجود عبارتند از: طبیعی و نفسانی و عقلانی و انسان نیز دارای مراتب طبیعی و نفسانی و عقلانی است (ملاصدرا، ۱۳۸۳، ج ۱، ۳۴۳) و به تناسب اینکه به واسطه اعمال و افعالش چه حالتی را در نفس خود نسخ و ملکه کند، حقیقت انسان در مرتبه طبیعی یا نفسانی یا عقلانی می‌گیرد (ملاصدرا، ۱۳۸۳، ج ۹، ۲۹۰).

بنابراین نزد صدرا حقیقت انسان متناظر با مراتب وجود و ذومراتب است. به واسطه عمل و فعل انسان، نفس انسان از طریق حرکت جوهری، در یکی از مراتب طبیعی، نفسانی یا عقلانی قرار می‌گیرد؛ به همین دلیل شناخت حقیقت آدمی دشوار می‌شود، چون در ابتدا مقام معلوم و مشخصی ندارد (ملاصدرا، ۱۳۸۳، ج ۱، ۳۴۳).

سوآلی که در اینجا مطرح می‌شود و از پرسش‌های به‌روز در حوزه انسان‌شناسی و جهان‌شناسی نیز هست، این است که آیا ارتباطی بین مسئله «جهان‌های موازی» که انسان و جهان پیرامون او را متعدد و متکثر نشان می‌دهد، با مراتب وجود هست؟ مسئله «تناسخ» یکی دیگر از پرسش‌های اساسی در حوزه انسان‌شناسی است که می‌بایست براساس فلسفه صدرایی تبیین گردد. هرچند ملاصدرا خود به این مهم در بخش‌های مختلفی از کتاب‌های فلسفی‌اش پرداخته است، (نظیر باب هشتم از سفر چهارم کتاب اسفار که مسئله تناسخ را به‌صورت کامل مطرح می‌کند) ولی به نظر می‌رسد لوازم و نتایج زیادی بر مسئله تناسخ وارد می‌شود که ملاصدرا در کتاب‌های خود براساس شبهات و نظریات ارائه‌شده در زمان وی به برخی از آن‌ها پاسخ داده و نقد کرده، ولی بسیاری از آن مسائل در عصر جدید مطرح و نیازمند پاسخگویی و بررسی دقیق است.

شایان ذکر است که مسائل متعددی در حوزه انسان‌شناسی جای طرح و بررسی دارد که می‌توان آن‌ها را براساس مبانی صدرایی مطرح و لوازم و نتایج نظری و عملی آن‌ها را در زندگی انسان بیان کرد.

۳-۱. معرفت‌شناسی

منبع اصلی تدریس مبحث معرفت‌شناسی در دوره کارشناسی فلسفه اسلامی در دانشگاه‌ها، جلد سوم کتاب *نهایه‌الحکمه* علامه طباطبایی است. سرفصل‌هایی که برای مطالعه این حوزه در نظر گرفته‌شده است، عبارتند از: تعریف علم، ماهیت و احکام علم، اتحاد عالم و معلوم، انواع علم حصولی و حضوری و اقسام آن و بحث تجرد علم.

چند سؤال اساسی در خصوص معرفت‌شناسی در فلسفه اسلامی مطرح می‌شود: آیا معرفت‌شناسی شاخه‌ای مستقل در فلسفه اسلامی است؟ آیا فیلسوفان مسلمان در معرفت‌شناسی نظریه‌ای مستقل ارائه کرده‌اند؟ آیا مسئله علم و معرفت، مسئله مستقلی در فلسفه اسلامی است؟ اگر فیلسوفان مسلمان دیدگاه‌های خود را در مسائل معرفت‌شناسی به‌صورت ضمنی در ذیل مسائل دیگر بیان کرده‌اند، آن مسائل کدام‌اند؟

در تاریخ تفکر اسلامی، علیرغم تلاش‌های انجام‌شده، اثری مستقل و جامع را در حوزه معرفت‌شناسی شاهد نیستیم و مسائل مرتبط با این حوزه عمدتاً در خلال سطور و مباحث متفکرین اسلامی دیده می‌شود. با دقت در سرفصل‌های درسی فلسفه اسلامی می‌توان فهمید که در این حوزه، بیشتر مباحث هستی‌شناسانه ادراک مطرح و از مباحث معرفت‌شناسی به‌مانند فلسفه‌های معاصر بحث نشده است؛ به‌عنوان مثال مسائلی مانند تأثیر پیش‌فرض‌ها بر شناخت و فهم، روش‌شناسی علوم انسانی در مقابل علوم طبیعی، بحث از قضایای معنادار و بی‌معنا، گزاره‌هایی که نمی‌توان نسبت به آن‌ها معرفت پیدا کرد، اقسام توجیهات درونی و بیرونی و تأثیر آن‌ها بر معرفت، تعیین ملاک‌های صحت و خطای ادراکات، ویژگی‌های معرفت حقیقی که از مباحث اساسی معرفت‌شناسی در عصر معاصر است، در حوزه معرفت‌شناسی فلسفه اسلامی طرح نمی‌شود.

اولین بار در آثار ملاصدرا استقلال مباحث مربوط به علم و عالم و معلوم در قالب یک مسئله فلسفی واقعیت یافته است. وی مرحله دهم از جلد سوم *سفار* را به عقل و معقول اختصاص داده و می‌گوید: «از جمله اموری که بر موجود مطلق - بدون اینکه نیازمند آن باشد که در قالب یک نوع طبیعی یا تعلیمی درآید - عارض می‌شود، آن است که علم، عالم و معلوم است» (ملاصدرا، ۱۹۹۰، ج ۳، ۲۷۸). هم چنان که ملاحظه می‌شود، حتی ملاصدرا نیز بحث از علم و عالم و معلوم را نه بالذات، بلکه «بالعرض» مطرح می‌کند. آنچه در مبحث معرفت‌شناسی در فلسفه اسلامی باید مورد توجه قرار گیرد، تأثیرگذاری مباحث ادراک و معرفت بر محورهای خداشناسی، هستی‌شناسی و انسان‌شناسی است. بدون شک پرداختن به این محورها سبب شده است که به مسائل اساسی حوزه معرفت‌شناسی اهمیتی داده نشده و مباحث معرفت‌شناسی بیشتر برای اثبات مسائل اساسی نفس‌شناختی و هستی‌شناختی و به صورت بالعرض مطرح شوند.

در تبیین ضرورت معرفت‌شناسی و تقدم آن بر سایر مباحث، می‌توان گفت: فلسفه پاره‌ای از ادراکات را به عنوان «حقایق» (مطابق با واقع) می‌شناسد و تلاش می‌کند حقایق را از «اعتباریات» و «وهمیات» تمیز دهد. بدیهی است این امر هنگامی مفید است که ذهن انسان خاصیت ادراک واقعیات را همان‌طور که هستند، داشته باشد و اگر ذهن همیشه اشیاء را با شکل و کیفیتی که ساخته و پرداخته خود اوست، درک کند، فلسفه بلا موضوع و سعی‌اش بیهوده است. بنابراین مسئله «تعیین ارزش و اعتبار معلومات» از اساسی‌ترین مسائل معرفت‌شناسی و نشان‌دهنده تقدم مباحث معرفت‌شناسی بر مباحث هستی‌شناختی است (مطهری، ۱۳۷۷، ج ۶، ۱۵۴). در دروس فلسفه دوره کارشناسی نه تنها در مورد تاریخچه معرفت‌شناسی و تاریخ طرح مباحث اصلی این حوزه بحثی صورت نگرفته، بلکه حتی به مسائل و موضوعات این حوزه به صورت مجزا از هستی‌شناسی اشاره‌ای نشده است.

مجموع مباحث فیلسوفان مسلمان در باب معرفت‌شناسی مشتمل بر دو گونه بحث متمایز است:

۱. معرفت‌شناسی پسینی که معرفتی درجه دوم و شامل بسیاری از فلسفه‌های مضاف و فلسفه‌های علم است. جایگاه این نوع معرفت‌شناسی در آثار فیلسوفان مسلمان *رئوس ثمانیه*، *فی‌احوال‌العلوم* و ... و رساله‌هایی مانند *احصاء‌العلوم* فارابی، *اقسام‌العلوم‌العقلیه* ابن‌سینا و ... است.

۲. معرفت‌شناسی پیشینی که در ضمن مسائل متعددی طرح شده‌اند: نظیر ماهیت و طبیعت علم، انواع علم، معلوم بالعرض و معلوم بالذات، فعال‌شناسایی، نقش ذهن در فرایند شناخت، رابطه علم با معلوم و راه‌های حصول علم، که این عناوین در آثار فیلسوفان مسلمان در ضمن مباحث وجود ذهنی، معقولات ثانیه، کلی و جزئی، اعتبارات ماهیت، مقولات و علم النفس فلسفی مطرح می‌شود (خسروپناه و پناهی آزاد، ۱۳۸۸، ۲۹).

فیلسوفان مسلمان بخشی از بحث علم و ادراک را در باب مقولات آورده و علم را از مقوله کیف نفسانی می‌دانند. ولی بخش زیادی از مباحث علم و ادراک، مربوط به نفس و علم النفس فلسفی است، چراکه علم و ادراک فعالیتی نفسانی است. ابن‌سینا نیز مفصل‌ترین بحث خود درباره علم و ادراک را در علم النفس شفا (فن ششم) و اشارات (نمط سوم) آورده است. تنها بخشی از علم و ادراک که با عنوان «عقل و معقول» به صورت مستقل مطرح شده و از ابتکارات فخر رازی به شمار می‌رود، گامی به سوی استقلال مباحث شناخت‌شناسی است.

ملاصدرا بیشترین بحث خود درباره علم و ادراک را در بحث عقل و معقول آورده است که امری هستی‌شناختی بوده و مرتبه عقل یکی از عوامل هستی به شمار می‌آید. بخش دیگری از مباحث علم و ادراک مربوط به «کلی و جزئی» و «اعتبارات ماهیت» است که همگی از مسائل ماهیات بشمار می‌روند. ضرورت دیگری که پرداختن به معرفت‌شناسی را سبب می‌شود، این است که با بررسی

نظام معرفت‌شناسی صدرایی و شناخت آن می‌توان به مطالب ناگفته مفروضی که سبب تأسیس حکمت متعالیه گردیده، آگاهی یافته و با روشن‌تر ساختن برخی زوایای حکمت صدرایی، گامی در جهت توسعه این علم در ابعاد اجتماعی و سیاسی جامعه و تولید علم و معرفت و تأسیس علوم اسلامی برداشت (خسروپناه و پناهی آزاد، ۱۳۸۸، ۳۳).

ابتکار ملاصدرا در تبیین مسئله علم و معرفت، «انتقال علم به متن وجود» و به دنبال آن تحول در تعریفی است که حکما برای علم (صورت پدید آمده نزد ذهن) ارائه کرده‌اند، اما با انتقال علم از سنخ ماهیت به سنخ وجود، علم چیزی جز همان هستی حاضر در نفس نیست، زیرا صورت ذهنی نیز به تبع هستی در نزد نفس حاضر می‌گردد (خسروپناه و پناهی آزاد، ۱۳۸۸، ۵۰). این تعریف جدید از علم، لوازم و نتایج جدیدی متفاوت از لوازم تعریف حکما از علم را در پی داشته و بررسی این لوازم و نتایج و پرداختن به آن‌ها، نیازمند ارائه طرحی مستقل از معرفت‌شناسی صدرایی است.

۴-۱. خدانشناسی

مباحث مربوط به خدانشناسی در دوره کارشناسی رشته فلسفه اسلامی از جلد سوم کتاب *نهایه/الحکمه* طرح و تدریس می‌شود. علامه در آغاز بحث عنوان می‌کند که این مباحث در حقیقت از جمله مسائلی است که به مرحله وجوب و امکان مربوط است {فی الحقیقه مسائل متعلقه به مرحله الوجوب و الإمكان} (طباطبایی، ۱۳۷۶، ج ۳، ۱۷۹).

بنابراین یکی از مسائل مهم و اساسی در حوزه خدانشناسی که در میان فلاسفه نیز محل اختلاف است، این مسئله است که آیا جایگاه طرح این مسئله، فلسفه است یا علوم دیگری غیر از فلسفه همچون کلام؟ با توجه به اینکه موضوع فلسفه وجود است نه موجود، آیا می‌توان در این دانش از یک وجود خاص و ویژگی‌های آن صحبت کرد؟

به نظر می‌رسد اگر موافق با نظر علامه، صحبت از خدانشناسی مربوط به مرحله وجوب و امکان باشد، با توجه به اینکه تنها موجودی که رابطه‌اش با وجود، واجب و ضروری است، خداوند است؛ لذا بحث از خداوند و ویژگی‌هایش در فلسفه ضروری است. مطلب دوم که باید در این حوزه قبل از ورود به مباحث اصلی طرح گردد این مسئله است که آیا موجودی که در فلسفه تحت عنوان واجب‌الوجود بالذات یا *علیه العلی* مطرح می‌شود، همان خداوند است یا متفاوت و متمایز با آن است؟ (عبودیت، ۱۳۸۶، ج ۲، ۱۵۱) لذا می‌بایست ابتدا این دو محور اصلی و اساسی در مبحث خدانشناسی به صورت کامل و نه در حد اشاره بررسی و نتایج آن‌ها به صورت واضح و آشکار تبیین گردد.

در ادامه مباحث خدانشناسی، علامه در کتاب *نهایه/الحکمه* به بررسی براهین اثبات وجود واجب می‌پردازد و متقن‌ترین این براهین را برهانی می‌داند که در آن از «وجود به واجب» سیر می‌شود (طباطبایی، ۱۳۷۶، ۱۸۰). به نظر می‌رسد در این قسمت هم پیش از پرداختن به برهان صدیقین و سیر از وجود به واجب، شایسته است تاریخچه‌ای از براهین اثبات وجود خدا و یک تقسیم‌بندی کلی از این براهین صورت گیرد تا مخاطب این سخن که {سیر از وجود به واجب متقن‌ترین برهان در اثبات وجود خداوند است}، دلیل بیان این سخن را به وضوح درک و متوجه معنای این عبارت در برهان شود که: «خداوند را تنها به خودش می‌شناسد و نه به واسطه غیر».

در بررسی برهان صدیقین، علامه ذکر می‌کند که این برهان یک برهان *اَنّی* است که در آن از یک لازم (مفهوم وجود) به لازم دیگر (وجوب وجود) سیر می‌شود؛ بهتر است در این قسمت به اقسام برهان و اینکه کدام برهان‌ها و به چه دلایلی در فلسفه معتبر و مورد استفاده قرار می‌گیرند، اشاره گردد یا به بررسی اقسام برهان در معرفت‌شناسی ارجاع شود. باید این نکته بررسی شود که به

چه دلیل برخی اقسام برهان آئی مانند برهان آئی سیر از یک لازم به لازم دیگر، برهان شبه لم دانسته شده و در فلسفه معتبر است (طباطبایی، ۱۳۷۶، ۱۸۱).

بررسی تقریرهای مختلف برهان صدیقین از ابن‌سینا، محقق سبزواری و ملاصدرا در اثبات وجود خداوند و اشکالات وارد بر آن‌ها، برهان وجوب و امکان ابن‌سینا، برهان حرکت و برهان از طریق حدوث نفسانی از موارد مورد بحث در اثبات وجود خداوند است. با توجه به اینکه علامه طرح مبحث خداشناسی در فلسفه را از لوازم بحث وجوب و امکان می‌داند، به نظر می‌رسد در این صورت براهین اثبات وجود خداوند نیز باید حول محور وجوب و امکان مطرح گردد و طرح سایر براهین اثبات وجود خداوند در این مبحث خارج از موضوع است.

با تأمل در فلسفه غرب، براهین وجود خدا شامل سه دسته مفهوم محور، مخلوق محور و موجود محور است. براهین مفهوم محور که از تعریف خدا و به تعبیر روشن‌تر با صرف مفهوم خدا به وجود او استدلال می‌شود، بدون اینکه بر وجود شیئی در خارج تکیه کنند. این نوع برهان در فلسفه غرب از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است و دقت بالایی در خصوص این نوع برهان اعمال شده است؛ درحالی‌که در دروس فلسفه اسلامی چندان به آن پرداخته نشده است.^۱ فیلسوفی همچون علامه طباطبایی در تعلقه بر/سفار ملاصدرا در کنار بدیهی دانستن وجود خداوند، معتقد است گزاره «خدا موجود است» گزاره‌ای پایه یعنی بی‌نیاز از برهان بوده و یا در اثبات خداوند از براهین جهان شناختی همچون برهان امکان و وجوب، حدوث و حرکت و براهین موجود محور استفاده و وجود خداوند حتی به فرض انکار مخلوقات ثابت شده است (عبودیت، ۱۳۸۶، ج ۲، ۱۵۸-۱۸۳).

در برهان مخلوق محور بر مبنای مقدمه‌هایی دال بر واقعیتی بسیار کلی و مربوط به جهان، از جمله امکان آن، درصدد اثبات وجود خدا هستند (ادواردز، ۲۳۲). در حوزه فلسفه اسلامی نیز از برهان‌های مرتبط می‌توان به برهان امکان و وجوب، حدوث و حرکت اشاره کرد. در براهین موجود محور، حتی با فرض انکار مخلوقات، وجود خدا را ثابت می‌کنند. این برهان (صدیقین) در فلسفه اسلامی توسط فارابی پیشنهاد شده و تقریرهای مختلفی را هم تا زمان معاصر به خود دیده است (عبودیت، ۱۳۸۶، ج ۲، ۱۷۵).

به نظر می‌رسد طرح مباحث توحید در خالقیت و ربوبیت، صفات سلبی و ثبوتی و صفات ذاتی و فعلی و بحث از افعالی مثل عنایت و قضا و قدر که در ادامه مباحث (بسیط الحقیقه بودن، نداشتن ماهیت و شریک نداشتن خداوند) بیان شده است، به‌عنوان مباحث فلسفی نیاز به دقت نظر و تأمل بیشتری دارد؛ چراکه به نظر می‌رسد این مباحث در حوزه کلامی جای بررسی داشته و از آنجاکه مباحث کلامی بر دودسته‌اند: برخی مانند وحدت و کثرت و علیت، مبنا و ریشه مباحث عقلی‌اند و مبنای برخی دیگر از مقوله‌های کلامی همچون قضا و قدر، دین و کتاب‌های آسمانی است، لذا طرح این دسته از مباحث در فلسفه به تبع کلام خواهد بود (سبحانی، شرح درس تجرید/الإعتقاد).

در جمع‌بندی سرفصل دروس خداشناسی، باید گفت عمده مباحث در حوزه کلام قدیم و کلام جدید است و بهتر است این مباحث از سرفصل دروس فلسفه جدا و در حوزه کلام به آن‌ها پرداخته شود.

^۱ در فلسفه اسلامی این برهان را محمدحسین غروی با تکیه بر مفهوم واجب‌الوجود اقامه کرده است.

۲. ارزیابی آموزش فلسفه اسلامی در مقطع کارشناسی

به منظور ارزیابی میدانی آموزش فلسفه اسلامی، پرسشنامه‌ای ۶۴ سؤالی تهیه و برای استانداردسازی آن با دریافت نظر خبرگان این رشته، پایایی و روایی مشخص و توسط ۴۸۱ نفر از دانشجویان، دانش‌آموختگان، مدرسان و اساتید رشته فلسفه اسلامی تکمیل شد. در ادامه نتیجه با نرم‌افزار SPSS تحلیل و براساس ماتریس سوات SWOT، در دو محور قوت و ضعف مورد ارزیابی قرار گرفت.

۲-۱. روایی و پایایی پرسشنامه پژوهش

مهم‌ترین معیار در درستی سنجش، روایی آن است. در بررسی اعتماد یا پایایی آزمون نیز سعی بر آن است تا مشخص شود که آیا نتایج حاصل از اندازه‌گیری با یک ابزار مشخص قابل اعتماد است یا خیر؟ و اگر اندازه‌گیری مربوطه تحت همان شرایط تکرار شود، آیا همان نتایج قبلی به دست می‌آید یا خیر؟

برای اندازه‌گیری اعتماد یا پایایی، یکی از مهم‌ترین روش‌ها تعیین ضریب آلفای کرون باخ هست که از عمومیت بیشتری برخوردار است. لذا در این تحقیق مبنای پایایی قرار گرفت. در این پژوهش آلفای کرون باخ در مرحله نهایی با استفاده از نرم‌افزار SPSS محاسبه و مقدار آن ۸۱٪ به دست آمد.

جدول شماره ۱

ردیف	عبارات	CVR	CVI
۱	محتوای دروس فلسفه پاسخگوی نیازهای فکری دانشجویان است.	۰/۶۶	۰/۸۳
۲	مفاهیم انتزاعی فلسفه، برای فهم بهتر نیازمند تبیین عینی است.	۰/۶۶	۰/۱۰۰
۳	در محتوای دروس فلسفه به کاربرد آن در جامعه توجه نشده است.	۰/۱۰۰	۰/۱۰۰
۴	محتوای دروس فلسفه برای دانشجویان جذابیت لازم را ندارد.	۰/۱۰۰	۰/۸۳
۵	محتوای دروس فلسفه برای یادگیری بهتر، از ساده به پیچیده تنظیم نشده‌اند.	۰/۱۰۰	۰/۸۳
۶	محتوای درسی رشته فلسفه برای دانشجویان از لحاظ ذهنی چالش برانگیز است.	۰/۶۶	۰/۸۳
۷	محتوای دروس فلسفه در شکل‌گیری شخصیت دانشجو تأثیر مثبت دارد.	۰/۶۶	۰/۱۰۰
۸	در محتوای دروس فلسفه، به‌صرف طرح کلیات بسنده شده است.	۰/۳۳	۰/۵۰
۹	کتاب‌های درسی رشته فلسفه از استانداردهای آموزشی لازم برخوردار نیست.	۰/۶۶	۰/۸۳
۱۰	رشته فلسفه نیازمند تدوین کتاب‌های موضوع محور است.	۰/۱۰۰	۰/۸۳
۱۱	رشته فلسفه نیازمند تدوین کتاب‌های تطبیقی مشتمل بر آراء فلاسفه مختلف است.	۰/۱۰۰	۰/۸۳
۱۲	کتاب‌های درسی فلسفه علاوه بر عقل نظری به امور عقل عملی نیز توجه دارد.	۰/۱۰۰	۰/۱۰۰
۱۳	فارغ‌التحصیل رشته فلسفه، قادر به پاسخگویی عمیق به نظریات مخالف و رقیب است.	۰/۶۶	۰/۸۳
۱۴	فارغ‌التحصیل رشته فلسفه از قدرت تجزیه و تحلیل در حوزه معرفت‌شناسی برخوردار است.	۰/۱۰۰	۰/۸۳
۱۵	فارغ‌التحصیل رشته فلسفه از قدرت تجزیه و تحلیل در حوزه خداشناسی برخوردار است.	۰/۱۰۰	۰/۸۳
۱۶	فارغ‌التحصیل رشته فلسفه از قدرت تجزیه و تحلیل در حوزه جهان‌شناسی برخوردار است.	۰/۱۰۰	۰/۵۰
۱۷	فارغ‌التحصیل رشته فلسفه از قدرت تجزیه و تحلیل در حوزه انسان‌شناسی برخوردار است.	۰/۶۶	۰/۸۳
۱۸	تقویت استقلال فکری، از ثمرات آموزش رشته فلسفه است.	۰/۶۶	۰/۱۰۰
۱۹	تقویت توان پاسخگویی به پرسش‌ها و شبهات دینی و معرفتی از ثمرات آموزش رشته فلسفه است.	۰/۱۰۰	۰/۸۳
۲۰	تقویت دفاع عقلانی از دین از ثمرات آموزش رشته فلسفه است.	۰/۱۰۰	۰/۸۳
۲۱	طراحی نظام فکری از ثمرات آموزش رشته فلسفه است.	۰/۱۰۰	۰/۱۰۰
۲۲	با فراگیری دروس فلسفه در دوره کارشناسی، دانشجویان می‌توانند برای مبانی اعتقادی خودشان استدلال نمایند.	۰/۶۶	۰/۱۰۰
۲۳	آموزش فلسفه، قدرت تجزیه و تحلیل دانشجو را تقویت می‌کند.	۰/۱۰۰	۰/۸۳
۲۴	رها ساختن جامعه از جهل و خرافات و تفکرات غیرمعمول از ثمرات آموزش رشته فلسفه است.	۰/۶۶	۰/۱۰۰
۲۵	آموزش فلسفه سبب درک عمیق از جهان‌بینی‌ها می‌شود.	۰/۶۶	۰/۱۰۰

۰/۸۳	۰/۱۰۰	جذب دانشجو در مقطع کارشناسی رشته فلسفه، فقط از میان دانش آموزان رشته علوم انسانی انجام شود.	۲۶
۰/۸۳	۰/۱۰۰	اساتید رشته فلسفه توانمندی و انگیزه لازم برای تدریس دروس را دارند.	۲۷
۰/۱۰۰	۰/۶۶	اساتید رشته فلسفه زمینه‌ساز استدلال، گفتگو و نقد هستند.	۲۸
۰/۱۰۰	۰/۶۶	عمده مطالبی که در دانشگاه‌ها با عنوان فلسفه تدریس می‌شود، تکرار حرف‌ها یا حاشیه‌نویسی بر متون آنان است.	۲۹
۰/۸۳	۰/۱۰۰	در آموزش دروس فلسفه از روش‌های نوین یادگیری استفاده می‌شود.	۳۰
۰/۸۳	۰/۶۶	آموزش فلسفه، نیازمند بررسی کامل مقدمه‌ها و ذی‌المقدمه‌ها، نسبت بین مباحث و علت طرح فصل‌ها و باب‌ها است.	۳۱
۰/۱۰۰	۰/۶۶	آموزش فلسفه باید از روش یادگیری استادمحور به روش مشارکتی و مباحثه‌ای تغییر یافته تا مفید باشد.	۳۲
۰/۸۳	۰/۱۰۰	تدریس مباحث فلسفی نیاز به بیان مبانی و روش‌های منطقی دارد.	۳۳
۰/۸۳	۰/۱۰۰	آموزش فلسفه در دانشگاه‌ها که به روش متن‌محور انجام می‌شود، فایده‌مند نیست.	۳۴
۰/۵۰	۰/۱۰۰	ارتباط میان مباحث انتزاعی با امور عینی و واقعی باید تبیین شود.	۳۵
۰/۸۳	۰/۶۶	آخرین نظریات و نتایج پژوهش‌های فلسفی باید به‌عنوان مباحث درسی در رشته فلسفه گنجانده شوند.	۳۶
۰/۱۰۰	۰/۱۰۰	چرایی و تاریخچه طرح مباحث انتزاعی همچون اصالت وجود در رشته فلسفه نیاز به تبیین دقیق دارد.	۳۷
۰/۱۰۰	۰/۱۰۰	کلیات رشته روان‌شناسی و جامعه‌شناسی باید در سرفصل‌های رشته فلسفه گنجانده شود.	۳۸
۰/۸۳	۰/۱۰۰	طرح مباحث نظری اخلاقی همچون عدالت در فلسفه، از بعد عملی نیز بر دانشجو تأثیرگذار است.	۳۹
۰/۸۳	۰/۶۶	دانشجویان رشته فلسفه از علاقه و انگیزه لازم برخوردار نیستند.	۴۰
۰/۱۰۰	۰/۶۶	به‌روز نبودن مباحث فلسفی سبب کاهش انگیزه دانشجویان این رشته شده است.	۴۱
۰/۸۳	۰/۱۰۰	عدم تبیین مباحث جدید فلسفی، از عوامل کاهش انگیزه دانشجویان رشته فلسفه است.	۴۲

۱-۲. پایایی

برای به دست آوردن پایایی از روش مطالعه مقدماتی (pilot study) استفاده شد و پرسشنامه بر روی ۲۵ نفر از اعضای جامعه هدف اجرا و پایایی با استفاده از آلفای کرون باخ مورد ارزیابی قرار گرفت که نتایج در جدول ذیل ارائه گردیده است و حاکی از پایایی مطلوب پرسشنامه دارد.

تعداد نفرات	تعداد آیتم‌ها	آلفای کرون باخ
۲۵	۶۸	۰/۸۱

۲-۱-۲. شاخص نسبت روایی محتوایی^۱ (CVR)

بدین منظور پرسشنامه پژوهشی که از نظر روایی صوری بررسی و اصلاح شده بود، برای ۶ نفر از اساتید و خبرگان ارسال گردید. آیتم‌های پرسشنامه در قالب پرس‌لاین ارسال و صاحب‌نظران، دیدگاه‌های خود را در مورد پرسشنامه و اهداف پژوهش با گزینه‌های «غیرمرتبط، مرتبط اما غیرضروری و بسیار مرتبط» اعلام نمودند. سپس براساس روش لاوش^۲ (۱۹۷۵) ضریب نسبت روایی محتوا (CVR)، محاسبه شد. CVR برای هر آیتم محاسبه که گویه (۸) حذف شد.

۳-۱-۲. شاخص روایی محتوایی^۳ (CVI)

جهت بررسی شاخص روایی محتوا از روش والتز و باسل^۴ استفاده شد. ارتباط هر مولفه با نمره ۱ «مربوط نیست»، ۲ «نسبتاً مربوط است»، ۳ «مربوط است» تا ۴ «کاملاً مربوط است» مشخص شد. حداقل مقدار قابل قبول برای شاخص CVI برابر با ۰/۷۹

^۱content validity ratio

^۲Lawshe

^۳content validity index

^۴Waltz & Bausell

است و اگر شاخص CVI مؤلفه‌ای کمتر از ۰/۷۹ باشد آن مؤلفه باید حذف شود. با بررسی شاخص روایی محتوایی تعداد دو گویه (۱۶ و ۳۵) فاقد این شاخص بوده و حذف شدند.^۱

۴-۱-۲. اعتبارسنجی پرسشنامه (CVR و CVI)

اجرای پرسشنامه

بستر اجرا	تعداد مشارکت کننده	تعداد دانشگاه	مدت اجرا
پرس‌لاین	۴۸۱	۶۹	۵ ماه

وضعیت تحصیلی

ردیف	دانشجو	فارغ التحصیل	جمع کل
تعداد	۲۷۵	۲۰۶	۴۸۱

آخرین وضعیت اشتغال

عنوان	شاغل دولتی	شاغل غیردولتی	عدم اشتغال	جمع کل
تعداد	۱۱۳	۱۱۱	۲۵۷	۴۸۱

ارتباط شغل با رشته دانشگاهی

عنوان	۲. مرتبط است	۳. مرتبط نیست	۴. جمع کل
تعداد	۱۶۲	۳۱۹	۴۸۱

۳. اجرای برنامه SPSS

پس از تکمیل پرسشنامه و جمع‌آوری داده‌ها، از برنامه SPSS برای ارزیابی استفاده‌شده و آزمون T و آمار تک‌نمونه‌ای ملاک عمل قرار گرفت.

جدول شماره ۲. آمار تک‌نمونه‌ای

فلسفه اسلامی	اندازه نمونه	میانگین	انحراف معیار	خطای معیار میانگین
	۴۸۰	۱۴۶٫۸۵	۱۷٫۵۹	۰٫۸۰۳

جدول شماره ۳. آزمون تک‌نمونه‌ای (ارزش آزمون: ۱۱۷)

فلسفه اسلامی	ارزش آزمون	درجه آزادی	Sig. (2-tailed)	تفاوت میانگین	فاصله اطمینان
	۳۷٫۱۷	۴۷۹	۰٫۰۰۰	۲۹٫۸۵	حد پایین: ۲۸٫۲۷ حد بالا: ۳۱٫۴

نتایج آزمون T براساس جدول شماره ۳، نشان می‌دهد «آموزش فلسفه اسلامی در مقطع کارشناسی» از وضعیت نسبتاً مطلوبی برخوردار است. با توجه به نتایج، مقدار عدد معناداری (Sig) مشاهده‌شده برابر با ۰٫۰۰۰ است که از سطح معناداری استاندارد (۰/۰۵) کمتر است؛ بنابراین با اطمینان ۹۵ درصد می‌توان گفت فرضیه بالا به صورت نسبی مورد تأیید قرار می‌گیرد.

^۱ در این مقاله، تنها سؤالات حوزه فلسفه اسلامی در پرسشنامه، جداسازی و موردسجش قرار گرفته‌اند.

۳-۱. نمرات آزمون تی T

جدول شماره ۴

شماره گویه	عنوان گویه	درصد مخالفت	درصد خشتی	درصد موافقت
۱	محتوای دروس فلسفه پاسخگوی نیازهای فکری دانشجویان است.	۳۳،۵	۱۰،۶	۵۵،۹
۲	مفاهیم انتزاعی فلسفه، برای فهم بهتر نیازمند تبیین عینی است.	۱۰،۶	۱۰،۴	۷۹
۳	در محتوای دروس فلسفه به کاربرد آن در جامعه توجه نشده است.	۹،۲	۹	۸۱،۸
۴	محتوای دروس فلسفه برای دانشجویان جذابیت لازم را ندارد.	۳۴،۸	۹	۶۳،۹
۵	محتوای دروس فلسفه برای یادگیری بهتر، از ساده به پیچیده تنظیم نشده‌اند.	۲۲،۳	۱۹،۴	۵۸،۳
۶	محتوای درسی رشته فلسفه برای دانشجویان از لحاظ ذهنی چالش برانگیز است.	۱۹	۱۳،۸	۶۷،۳
۷	محتوای دروس فلسفه در شکل‌گیری شخصیت دانشجو تأثیر مثبت دارد.	۲۱،۹	۱۵،۲	۶۲،۹
۸	کتاب‌های درسی رشته فلسفه از استانداردهای آموزشی لازم برخوردار نیست.	۱۹،۸	۲۲،۱	۵۸،۱
۹	رشته فلسفه نیازمند تدوین کتاب‌های موضوع محور است.	۷،۹	۲۷،۱	۶۵
۱۰	رشته فلسفه نیازمند تدوین کتاب‌های تطبیقی مشتمل بر آراء فلاسفه مختلف است.	۶،۳	۱۵	۷۸،۸
۱۱	کتاب‌های درسی فلسفه علاوه بر عقل نظری به امور عقل عملی نیز توجه دارد.	۳۴،۶	۱۸،۱	۴۷،۳
۱۲	فارغ‌التحصیل رشته فلسفه، قادر به پاسخگویی عمیق به نظریات مخالف و رقیب است.	۲۴	۱۱،۹	۶۴،۱
۱۳	فارغ‌التحصیل رشته فلسفه از قدرت تجزیه و تحلیل در حوزه معرفت‌شناسی برخوردار است.	۲۱،۵	۱۲،۳	۶۶،۳
۱۴	فارغ‌التحصیل رشته فلسفه از قدرت تجزیه و تحلیل در حوزه خداشناسی برخوردار است.	۱۱،۳	۱۲،۷	۷۶
۱۵	فارغ‌التحصیل رشته فلسفه از قدرت تجزیه و تحلیل در حوزه انسان‌شناسی برخوردار است.	۱۹	۱۳،۸	۶۷،۳
۱۶	تقویت استقلال فکری، از ثمرات آموزش رشته فلسفه است.	۱۸،۸	۱۱،۳	۷۰
۱۷	تقویت توان پاسخگویی به پرسش‌ها و شبهات دینی و معرفتی از ثمرات آموزش رشته فلسفه است.	۱۶،۷	۱۲،۷	۷۰،۶
۱۸	تقویت دفاع عقلانی از دین از ثمرات آموزش رشته فلسفه است.	۱۵	۱۰،۲	۷۴،۸
۱۹	طراحی نظام فکری از ثمرات آموزش رشته فلسفه است.	۱۵،۴	۱۰،۲	۶۵،۴
۲۰	با فراگیری دروس فلسفه، دانشجویان می‌توانند برای مبانی اعتقادی خودشان استدلال نمایند.	۱۹،۶	۱۴،۲	۶۶،۱
۲۱	آموزش فلسفه، قدرت تجزیه و تحلیل دانشجو را تقویت می‌کند.	۱۱،۷	۹،۴	۷۸،۹
۲۲	رها ساختن جامعه از جهل و خرافات و تفکرات غیرمعقول از ثمرات آموزش رشته فلسفه است.	۱۸،۳	۱۳،۱	۶۸،۵
۲۳	آموزش فلسفه سبب درک عمیق از جهان‌بینی‌ها می‌شود.	۱۸،۳	۱۲،۱	۷۵،۴
۲۴	جذب دانشجو در مقطع کارشناسی رشته فلسفه، فقط از میان دانش آموزان رشته علوم انسانی انجام شود.	۶۰،۲	۱۲،۷	۲۷،۱
۲۵	اساتید رشته فلسفه توانمندی و انگیزه لازم برای تدریس دروس را دارند.	۳۸،۵	۱۴،۲	۴۷،۳
۲۶	اساتید رشته فلسفه زمینه‌ساز استدلال، گفتگو و نقد هستند.	۳۴،۲	۱۴،۴	۵۱،۵
۲۷	عمده مطالبی که در دانشگاه‌ها با عنوان فلسفه تدریس می‌شود، تکرار حرف‌ها یا حاشیه‌نویسی بر متون آنان است.	۱۱،۳	۱۲،۹	۷۵،۹
۲۸	در آموزش دروس فلسفه از روش‌های نوین یادگیری استفاده می‌شود.	۶۲،۷	۱۵	۲۲،۳
۲۹	آموزش فلسفه، نیازمند بررسی مقدمه‌ها و ذی‌المقدمه‌ها، نسبت بین مباحث و علت طرح فصل‌ها و باب‌ها است.	۴،۶	۱۵،۲	۸۰،۲
۳۰	آموزش فلسفه باید از روش یادگیری استادمحور به روش مشارکتی و مباحث‌های تغییر یافته تا مفید باشد.	۳،۱	۱۲،۱	۸۸
۳۱	تدریس مباحث فلسفی نیاز به بیان مبانی و روش‌های منطقی دارد.	۲،۹	۷،۵	۸۹،۶
۳۲	آموزش فلسفه در دانشگاه‌ها که به روش متن‌محور انجام می‌شود، فایده‌مند نیست.	۱۶	۱۵،۲	۶۸،۷
۳۳	آخرین نظریات و نتایج پژوهش‌های فلسفی باید به‌عنوان مباحث درسی در رشته فلسفه گنجانده شوند.	۸،۸	۱۱،۷	۷۹،۶
۳۴	چرایی و تاریخچه طرح مباحث انتزاعی همچون اصالت وجود در رشته فلسفه نیاز به تبیین دقیق دارد.	۴،۸	۸،۱	۸۷،۱
۳۵	کلیات رشته روان‌شناسی و جامعه‌شناسی باید در سرفصل‌های رشته فلسفه گنجانده شود.	۸،۵	۱۴،۴	۷۷،۱
۳۶	طرح مباحث نظری اخلاقی همچون عدالت در فلسفه، از بعد عملی نیز بر دانشجو تأثیرگذار است.	۷،۱	۱۱،۷	۸۱،۳
۳۷	دانشجویان رشته فلسفه از علاقه و انگیزه لازم برخوردار نیستند.	۲،۵	۲،۷	۹۴،۸

^۱ در تمامی گویه‌ها و مباحث، منظور از فلسفه، فلسفه اسلامی مقطع کارشناسی است.

۳۸	به روز نبودن مباحث فلسفی سبب کاهش انگیزه دانشجویان این رشته شده است.	۱۰	۶,۹	۸۳,۱
۳۹	عدم تبیین مباحث جدید فلسفی، از عوامل کاهش انگیزه دانشجویان رشته فلسفه است.	۷,۳	۱۰,۲	۸۲,۵

۲-۳. تحلیل گویه ها بر مبنای (SPSS)

در نرم افزار SPSS برای نظرات کاملاً مخالفم نمره ۱، مخالفم نمره ۲، نظری ندارم نمره ۳، موافقم نمره ۴ و کاملاً موافقم نمره ۵ منظور شد. (نمره دهی در خصوص سوالات منفی، به شکل معکوس انجام شده است). سوالاتی که در نمره دهی پایین تر از حد متوسط قرار گرفته اند، به عنوان نقاط ضعف تلقی می شوند.

بر اساس نتایج حاصله، آمار کلی در دو محور نقاط قوت و ضعف جمع بندی که از مجموع ۳۹ گویه، آموزش فلسفه اسلامی در ۱۷ گویه دارای نقاط قوت بوده و در ۲۲ گویه از نقاط ضعف برخوردار است. از تعداد ۲۲ گویه نقطه ضعف، تعداد ۱۳ گویه مربوط به محتوا، تعداد ۵ گویه مربوط به آموزش، تعداد ۳ گویه مربوط به دانشجویان و تعداد ۱ گویه مربوط به اساتید دانشگاهی است. (جدول شماره ۵)

۳-۳. نقاط ضعف آموزش فلسفه اسلامی بر مبنای (SPSS)

جدول شماره ۵

درصد موافقت	عنوان ضعف
۹۴,۸	دانشجویان رشته فلسفه از علاقه و انگیزه لازم برخوردار نیستند.
۸۹,۶	برای تدریس مباحث فلسفی باید مبانی و روش های منطقی تبیین شوند.
۸۸	آموزش فلسفه به روش استاد محور مفید نبوده و نیازمند روش مشارکتی و مباحثه ای است.
۸۷,۱	لزوم بیان چرایی و تاریخچه طرح مباحث انتزاعی همچون اصالت وجود
۸۳,۱	به روز نبودن مباحث فلسفی سبب کاهش انگیزه دانشجویان رشته فلسفه است.
۸۲,۵	عدم تبیین مباحث جدید فلسفی از عوامل کاهش انگیزه دانشجویان است.
۸۱,۸	در محتوای دروس فلسفه به کاربرد آن در جامعه توجه نشده است.
۸۰,۲	آموزش فلسفه، نیازمند بررسی مقدمه ها و ذی المقدمه ها، نسبت بین مباحث و علت طرح مباحث است.
۷۹,۶	آخرین نظریات و نتایج پژوهش های فلسفی باید به عنوان مباحث درسی در رشته فلسفه گنجانده شوند.
۷۹	محتوای دروس فلسفه که مبتنی بر تفکر انتزاعی است، برای درک بهتر نیاز به تبیین عینی دارد.
۷۸,۸	لزوم تدوین کتاب هایی که در آن ها آراء فلاسفه مختلف به صورت تطبیقی طرح موضوع شوند.
۷۷,۱	کلیات رشته روان شناسی و جامعه شناسی باید در سرفصل های رشته فلسفه گنجانده شود.
۷۵,۹	مباحث فلسفه اسلامی در دانشگاه ها تقلید و تکرار حرف های گذشتگان یا حاشیه نویسی بر متون است.
۶۸,۷	آموزش فلسفه اسلامی در دانشگاه ها به روش متن محور فایده مند نیست.
۶۵	در رشته فلسفه اسلامی باید کتاب های موضوع محور تدوین شوند.
۶۳,۹	محتوای دروس فلسفه اسلامی برای دانشجویان جذابیت لازم را ندارد.
۶۲,۷	در آموزش دروس فلسفه از روش های نوین یادگیری استفاده نمی شود.
۶۰,۲	جذب دانشجو در مقطع کارشناسی فلسفه از میان دانش آموزان غیر علوم انسانی هم انجام شود.
۵۸,۳	ترتیب و توالی محتوای دروس فلسفه برای یادگیری بهتر، از ساده به پیچیده تنظیم نشده اند.
۵۸,۱	کتاب های درسی رشته فلسفه فاقد استانداردهای آموزشی است.
۴۷,۳	کتاب های درسی فلسفه فاقد عناصر لازم در توجه به امور عقل عملی است.
۴۷,۳	اساتید رشته فلسفه نیازمند ارتقاء توانمندی و انگیزه لازم برای تدریس اند.

۴. تجزیه و تحلیل داده‌ها (ماتریس SWOT)

در مرحله دوم برای تجزیه و تحلیل داده‌ها، ماتریس SWOT (عوامل داخلی شامل قوت و ضعف و عوامل خارجی شامل فرصت و تهدید) منظور که در اینجا تنها نقاط مورد بررسی قرار می‌گیرد. با بررسی گویه‌های پرسشنامه، براساس نمره به دست آمده از ماتریس ارزیابی عوامل داخلی (IFE) در جدول شماره ۶ که برابر (۲,۲۵) است، نشان می‌دهد ضعف‌های رشته فلسفه اسلامی می‌تواند بر قوت‌هایش غلبه کند ($2,25 < 2,50$)

جدول شماره ۶. وضعیت عوامل داخلی

عوامل داخلی: (نقاط قوت)			
عامل محتوای درسی	ضریب اهمیت	رتبه	امتیاز = ضریب * رتبه
محتوای درسی رشته فلسفه اسلامی برای دانشجویان از لحاظ ذهنی چالش برانگیز است.	۰,۰۲۸۵	۲,۶۹۲	۰,۰۷۶۷
محتوای دروس فلسفه در شکل‌گیری شخصیت دانشجو تأثیر مثبت دارد.	۰,۰۲۶۷	۲,۵۱۶	۰,۰۶۷۱
عامل توانمندی فارغ‌التحصیلان فلسفه			
فارغ‌التحصیل رشته فلسفه، قادر به پاسخگویی عمیق به نظریات مخالف و رقیب است.	۰,۰۲۷۱	۲,۵۶۴	۰,۰۶۹۴
فارغ‌التحصیل رشته فلسفه از قدرت تجزیه و تحلیل در حوزه معرفت‌شناسی برخوردار است.	۰,۰۲۸	۲,۶۵۲	۰,۰۷۴۲
فارغ‌التحصیل رشته فلسفه از قدرت تجزیه و تحلیل در حوزه خداشناسی برخوردار است.	۰,۰۳۲۱	۳,۴	۰,۰۹۷۵
فارغ‌التحصیل رشته فلسفه از قدرت تجزیه و تحلیل در حوزه انسان‌شناسی برخوردار است.	۰,۰۲۸۵	۲,۶۹۲	۰,۰۷۶۷
عامل ثمرات آموزش فلسفه			
تقویت استقلال فکری، از ثمرات آموزش رشته فلسفه است.	۰,۰۲۹۶	۲,۸	۰,۰۸۲۸
تقویت توان پاسخگویی به پرسش‌ها و شبهات دینی و معرفتی از ثمرات آموزش فلسفه است.	۰,۰۲۹۹	۲,۸۲۴	۰,۰۸۴۴
تقویت دفاع عقلانی از دین از ثمرات آموزش رشته فلسفه است.	۰,۰۳۱۹	۲,۹۹۲	۰,۰۹۵۴
طراحی نظام فکری از ثمرات آموزش رشته فلسفه است.	۰,۰۲۷۷	۲,۶۱۶	۰,۰۷۲۴
با فراگیری دروس فلسفه، دانشجویان می‌توانند برای مبانی اعتقادی خودشان استدلال نمایند.	۰,۰۲۸	۲,۶۴۴	۰,۰۷۴۰
آموزش فلسفه، قدرت تجزیه و تحلیل دانشجو را تقویت می‌کند.	۰,۰۳۳۹	۳,۱۵۶	۰,۱۰۶۹
رها ساختن جامعه از جهل و خرافات و تفکرات غیرمعتاد از ثمرات آموزش فلسفه است.	۰,۰۲۹	۲,۷۴	۰,۰۷۹۴
آموزش فلسفه سبب درک عمیق از جهان‌بینی‌ها می‌شود.	۰,۰۳۱۹	۳,۰۱۶	۰,۰۹۶۲
طرح مباحث اخلاقی همچون عدالت در فلسفه، از بعد عملی نیز بر دانشجو تأثیرگذار است.	۰,۰۳۴۵	۳,۲۵۲	۰,۱۱۲۱
نقاط ضعف			
عامل محتوای درسی	ضریب اهمیت	رتبه	امتیاز = ضریب * رتبه
محتوای دروس فلسفه پاسخگوی نیازهای فکری دانشجویان است.	۰,۰۲۳۶	۱,۳۹۷	۰,۰۳۲۹
مفاهیم انتزاعی فلسفه، برای فهم بهتر نیازمند تبیین عینی است.	۰,۰۳۳۵	۱,۹۷۵	۰,۰۶۶۱
در محتوای دروس فلسفه به کاربرد آن در جامعه توجه نشده است.	۰,۰۳۴۷	۲,۰۴۵	۰,۰۷۰۹
محتوای دروس فلسفه برای دانشجویان جذابیت لازم را ندارد.	۰,۰۲۷	۱,۵۹۷	۰,۰۴۳۱
محتوای دروس فلسفه برای یادگیری بهتر، از ساده به پیچیده تنظیم نشده‌اند.	۰,۰۲۴۷	۱,۴۵۷	۰,۰۳۵۹
کتاب‌های درسی رشته فلسفه از استانداردهای آموزشی لازم برخوردار نیست.	۰,۰۲۴۶	۱,۴۵۲	۰,۰۳۵۷
رشته فلسفه نیازمند تدوین کتاب‌های موضوع محور است.	۰,۰۲۷۵	۱,۶۲۵	۰,۰۴۴۶
رشته فلسفه نیازمند تدوین کتاب‌های تطبیقی مشتمل بر آراء فلاسفه مختلف است.	۰,۰۳۳۳	۱,۹۷	۰,۰۶۵۶
کتاب‌های درسی فلسفه علاوه بر عقل نظری به عقل عملی نیز توجه دارد.	۰,۰۲	۱,۱۸۲	۰,۰۲۳۶

عامل اساتید	ضریب اهمیت	رتبه	امتیاز = ضریب * رتبه
اساتید رشته فلسفه زمینه‌ساز استدلال، گفتگو و نقد هستند.	۰,۰۲۱۸	۱,۲۸۷	۰,۰۲۸۰
اساتید رشته فلسفه توانمندی و انگیزه لازم برای تدریس دروس را دارند.	۰,۰۰۲	۱,۱۸۲	۰,۰۲۳۶
عمده مطالبی که در دانشگاه‌ها با عنوان فلسفه تدریس می‌شود، تکرار حرف‌ها یا حاشیه‌نویسی بر متون آنان است.	۰,۰۳۲۲۰	۱,۸۹۷	۰,۰۶۱۰
عامل آموزش	ضریب اهمیت	رتبه	امتیاز = ضریب * رتبه
در آموزش دروس فلسفه از روش‌های نوین یادگیری استفاده می‌شود.	۰,۰۰۹۴	۱	۰,۰۰۹۴
آموزش فلسفه، نیازمند بررسی مقدمه‌ها و ذی‌المقدمه‌ها، نسبت بین مباحث و علت طرح فصل‌ها و باب‌ها است.	۰,۰۳۳۹	۲,۰۰۵	۰,۰۶۷۹
آموزش فلسفه با روش یادگیری مشارکتی و مباحثه‌ای مفید است.	۰,۰۳۷۳	۲,۲	۰,۰۸۲۰
تدریس مباحث فلسفی نیاز به بیان مبانی و روش‌های منطقی دارد.	۰,۰۰۳۸	۲,۲۴	۰,۰۰۸۵۱
آموزش فلسفه در دانشگاه‌ها که به روش متن‌محور انجام می‌شود، فایده‌مند نیست.	۰,۰۲۹۱	۱,۷۱۷	۰,۰۴۹۹
آخرین نظریات و نتایج پژوهش‌های فلسفی باید به‌عنوان مباحث درسی در رشته فلسفه اسلامی گنجانده شوند.	۰,۰۳۳۷	۱,۹۹	۰,۰۶۷۰
چرایی و تاریخچه طرح مباحث انتزاعی همچون اصالت وجود در رشته فلسفه نیاز به تبیین دقیق دارد.	۰,۰۰۳۷	۲,۱۷۷	۰,۰۰۸۰
عامل جذب دانشجوی	ضریب اهمیت	رتبه	امتیاز = ضریب * رتبه
جذب دانشجوی در مقطع کارشناسی رشته فلسفه اسلامی، فقط از میان دانش‌آموزان رشته علوم انسانی انجام شود.	۰,۰۱۱۴	۱	۰,۰۱۱۴
جمع نمره	۱		۲,۲۵

۴-۱. ماتریس ارزیابی عوامل داخلی (IFA)

این ماتریس ابزاری جهت بررسی نقاط قوت و ضعف است که عمدتاً به قضاوت‌های شهودی و نقطه نظرات تکیه می‌شود. در تکمیل جدول ارزیابی عوامل داخلی، در ستون دوم جدول با توجه به میزان اهمیت و حساسیت هر عامل، با مقایسه این عوامل با یکدیگر، ضریب اهمیتی بین ۰ تا صد (۰-۱) به آن عامل تعلق می‌گیرد، به‌گونه‌ای باشد که مجموع ضرایب هر کدام از عوامل بیش از صد (۱) نباشد و در ستون سوم با توجه به عالی یا معمولی بودن قوت‌ها به ترتیب رتبه ۴ یا ۳ و با توجه به جدی یا معمولی بودن ضعف‌ها به ترتیب رتبه ۱ یا ۲ اختصاص داده شده است. چنانچه جمع کل امتیاز نهایی در این ماتریس بیش از ۲,۵ باشد، بدین معنی است که قوت‌های پیش رو بر ضعف‌های آن غلبه خواهد داشت و اگر این امتیاز کمتر از ۲,۵ باشد، نشان‌دهنده غلبه ضعف‌ها بر قوت‌ها خواهد بود (علی احمدی، ۱۳۸۸، ۱۸۵). با انجام این فرایند در مورد هر کدام از گویه‌ها، نمرات عوامل داخلی به شرح جدول ذیل است:

عوامل داخلی	نمره	عوامل داخلی	نمره
محتوای درسی	۱,۸۱	اساتید	۱,۵
توانمندی فارغ‌التحصیلان فلسفه	۲,۷۴	آموزش	۱,۹
نمرات آموزش فلسفه	۲,۹	جذب دانشجوی	۱

۲-۴. نقاط ضعف آموزش فلسفه اسلامی بر اساس ماتریس SWOT

با روشن شدن نمرات هر کدام از عوامل داخلی در ماتریس سوات، مشخص شد آموزش فلسفه اسلامی همانند نتیجه ارزیابی SPSS، در چهار عامل محتوای درسی، اساتید، آموزش و جذب با ضعف مواجه است که به تفکیک به آن‌ها اشاره می‌شود:

۳-۴. محتوای درسی

در تحلیل ماتریس سوات، عامل محتوای درسی با نمره ۱،۸۱ در گروه نقاط ضعف قرار گرفته است. یعنی محتوای درسی فلسفه اسلامی در پاسخگویی به نیازهای فکری دانشجویان، نیاز به تبیین عینی مباحث انتزاعی، کاربرد در جامعه، داشتن جذابیت برای دانشجوی، تنظیم مطالب از ساده به پیچیده، برخورداری از استانداردهای آموزشی، موضوع محور و تطبیقی بودن و توجه به عقل عملی در کنار عقل نظری، با ضعف مواجه است.

۴-۴. آموزش

در امر آموزش، این رشته تحصیلی با تکیه بر متن محوری، نتوانسته است از روش‌های نوین یادگیری همچون یادگیری مشارکتی و مباحثه‌ای استفاده نماید. مقدمه‌ها به خوبی بیان نشده و نسبت بین مباحث و علت طرح فصل‌ها و باب‌ها روشن نیست. از مبانی و روش‌های منطقی غفلت و آخرین نظریات و نتایج پژوهش‌های فلسفی مورد توجه قرار نگرفته و به چرایی طرح مباحث انتزاعی پرداخته نشده است.

۵-۴. اساتید

اساتید رشته فلسفه اسلامی نتوانسته‌اند در امر زمینه‌سازی برای استدلال، گفتگو و نقد به شکل مناسب عمل نمایند. در امر برخورداری از توانمندی و انگیزه لازم برای تدریس ضعف وجود داشته و عمده مطالبی که در دانشگاه‌ها با عنوان فلسفه اسلامی تدریس می‌شود، تقلید و تکرار حرف‌های گذشتگان یا حاشیه‌نویسی بر متون است.

۶-۴. دانشجویان

اکثریت جامعه هدف معتقدند در جذب دانشجوی برای مقطع کارشناسی رشته فلسفه اسلامی، به دانش‌آموزان رشته علوم انسانی بسنده نشده و پذیرش از میان سایر گروه‌های نظری نیز انجام پذیرد.

نتیجه‌گیری

نتایج حاصل از انجام بررسی‌های نظری و میدانی نشان می‌دهد آموزش فلسفه اسلامی در مقطع کارشناسی در حال حاضر دچار کاستی است. برای کاربردی کردن فلسفه اسلامی، محورهای هستی‌شناسی، انسان‌شناسی، معرفت‌شناسی و خداشناسی نیازمند بازنگری است. به جهت اصالت وجودی بودن حکمت متعالیه، تفکیک حوزه‌های فوق به راحتی امکان‌پذیر نیست و این امر سبب تکرار مطالب و به‌نوعی سردرگمی دانشجویان می‌شود. لازم است تفکیک مباحث براساس بیشترین قرابت با هر حوزه باشد تا از تکرار آن پرهیز شود. در یک نگاه دیگر نیز پیشنهاد می‌شود، بدون نگاه تفکیکی، صرفاً با رعایت تقدم عقلانی، مباحث طرح‌شده و لوازم و نتایج هر مبحث به تناسب تبیین شود. بهتر است مباحث مطرح‌شده در حوزه‌های چهارگانه، پاسخگوی سؤالات و مباحث جدید علمی و فلسفی و شبهات طرح‌شده در دوران معاصر باشد. مباحثی همچون چگونگی خلقت انسان و جهان، مناط صدق معرفت، تناسخ در معنای جدید آن، جهان‌های موازی، در بررسی لوازم و نتایج هر کدام از محورهای فوق به سؤالات و مباحث روز

در محورهای چهارگانه نیاز به طرح در این دوره دانشگاهی دارند. بیان چرایی و تاریخچه طرح مباحث، پرداختن به نتایج و لوازم هر کدام از مباحث فلسفی در ضمن محتوای درسی، بررسی اشتراک لفظ در منابع و اصلاح آن‌ها برای جلوگیری از بروز مغالطات منطقی. تدوین منطقی متناسب با فلسفه اصالت وجودی ملاصدرا و حذف استدلال‌های مبتنی بر طبیعیات قدیم از جمله ضروریات است.

در جمع‌بندی بررسی میدانی، براساس خروجی برنامه SPSS، بیشترین ضعف در آموزش فلسفه اسلامی مربوط به محتوا و پس از آن سبک‌های آموزشی بوده و در تحلیل بر مبنای ماتریس سوات (SWOT)، ضعف آموزش فلسفه اسلامی، به ترتیب در محورهای جذب دانشجو، اساتید، محتوای درسی و آموزش است که نیاز به رفع دارند. انجام این تغییرات و ایجاد اصلاحات می‌بایست با محوریت تعریف محتوای درسی برداشته شود. چراکه تهیه یک محتوای درسی جامع و جذاب، می‌تواند بسیاری از مشکلات و ضعف‌ها را جبران و آن‌ها را به نقطه قوت تبدیل نماید. اگر به دنبال ایجاد جذابیت و ارزش بخشی به رشته فلسفه اسلامی هستیم، باید از سبک‌های آموزشی نو استقبال شده و این رشته دانشگاهی را از حالت رخوت که بدان دچار شده است، خارج سازیم. در این مسیر مسلماً اساتید رشته فلسفه اسلامی بسیار می‌توانند تأثیرگذار باشند. ایجاد فضای علمی همراه با رشد تفکر نقاد در محیط‌های دانشگاهی و ارزش بخشیدن به تفکر دانشجو و پرهیز از سرکوب علمی دانشجویان و نداشتن سوگیری‌های غیرعلمی همراه با تزریق امید در دانشجو، مسلماً در این میان کارگشا خواهد بود.

تألیف کتاب آموزشی استاندارد به صورت موضوع محور و تطبیقی و براساس نیازهای فلسفی روز کاملاً اجتناب‌ناپذیر است. پرداختن به مباحث منطقی و فراشناختی در ترم‌های اول دانشگاهی قبل از ورود به دروس فلسفی ضروری است. استفاده از مثال‌ها و مطالب عینی برای فهم بهتر مباحث انتزاعی در محتوای درسی، همراهی دانشجویان از طرف اساتید این رشته دانشگاهی در امر پژوهش، توجه جدی و استفاده مستمر از سبک‌های آموزشی نو در امر تدریس فلسفه با رویکرد مشارکت دادن دانشجو، محور قرار دادن تحلیل فلسفی در ارزیابی آموزشی دانشجو، جذب و پذیرش از میان افراد مستعد و علاقه‌مند این رشته، لزوم آموزش فراشناخت و متدولوژی در دانشگاه‌ها، تأکید بر عقل عملی و اهمیت آن در زندگی در کنار پرداختن به مباحث عقل نظری و بیان ارتباط میان این دو، مدیریت کلاس‌های درسی توسط اساتید به شکل مسئله محور و به چالش کشیدن ذهن دانشجویان، نگاه تطبیقی به مسائل فلسفی و فیلسوفان غربی در کنار مسائل فلسفه اسلامی، برگزاری نشست‌های فلسفی با حضور دانشجویان سایر رشته‌ها و طرح و بررسی مسائل فلسفی موجود در حوزه رشته‌های علوم غیرانسانی از جمله موضوعاتی است که در قالب پیشنهاد می‌توانند برای بهبود روند آموزش رشته فلسفه اسلامی مؤثر واقع شوند.

References

- Ahmadi, A. (2009). *A Comprehensive Approach to Strategic Management*, Elm Publications. (In Persian)
- Edwards, P. (1967). *Encyclopedia of Philosophy*, Macmillan.
- Farabi, A. (1990). *Al Haruf, Dar Al Mashreq*. (In Persian)
- Hans Dirks. (2005). *Philosophical Anthropology*, translated by M. R. Beheshti, Hermes Publications. (in persian)
- Khosropanah, A. & Panahi Azad, H. (2009). *Sadraei Epistemology System*, Islamic Culture and Thought Research Institute Publishing Organization, (In Persian)
- Molla Sadra. (1981). *Al-Hikma al-Mutaaliyyah fi al-Asfar al-Aqli al-Araba*, Dar al ahya al-Tarat al-Arabi. (In Persian)
- Molla Sadra. (1996). *Philosophical Essays Collection*, Hekmat Publications. (In Persian)

- Molla Sadra. (2003). *Al-Shawahid al-Rubabiyyah fi al-Manahaj al-Salukiyya*, -Din Ashtiani, Islamic Propaganda Office (Boustan Kitab). (In Persian)
- Motahri, M. (1998). *Collection of Works*, Sadra Publishing House, (In Persian).
- Tabatabayi, M. (1997). *Nahayat al- Hekmah*, Al-Zahra Publications, (In Persian).
- Tabatabayi, M. (1998). *Principles of Philosophy and the Method of Realism*, Sadra Publishing House, (In Persian).
- Uboudiat, A. (2016). *An Introduction to Hikmat Sadrai's Nizam*, Samt Publications. (In Persian)